

УДК 371.4

Романюк Ю.А.,*викладач Хмельницького інституту МАУП, м.Хмельницький, Україна*

ОСОБЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ ЗАКОНУ БОЖОГО І ЦЕРКОВНОГО СПІВУ В ЦЕРКОВНОПАРАФІАЛЬНИХ ШКОЛАХ ПОДІЛЛЯ НАПРІКІНЦІ ХІХ СТ.

У статті розкрито значення релігійно-морального виховання учнів, розглянуто методику викладання Закону Божого та церковного співу в контексті їхнього духовно-морального впливу на формування світогляду вихованців церковнопарафіальних шкіл.

Ключові слова: церковнопарафіальна школа, релігійно-моральне виховання, Закон Божий, церковний спів, клірос, церковнослов'янська мова.

Романюк Ю.А. Особенности изучения Закона Божьего и церковного пения в церковно-приходских школах Подолья в конце XIX в.

В статье раскрыто значение религиозно-нравственного воспитания учащихся, рассмотрена методика преподавания Закона Божьего и церковного пения в контексте их духовно-нравственного влияния на формирование мировоззрения воспитанников церковно-приходских школ.

Ключевые слова: церковно-приходская школа, религиозно-нравственное воспитание, Закон Божий, церковное пение, клирос, церковнославянский язык.

Romaniuk Y.A. Features of Lord's Law Learning and Spiritual Singing at the Parish Church Schools of Podillya in the End of XIXth Century

The article analyses the content of the students' religious education and considers methods of Lord's law teaching and spiritual singing in the context of their moral impact on the students' philosophy formation of parish church schools.

Key words: parish church school, religious upbringing, Lord's law, spiritual singing, kliros, Church Slavonic.

У вітчизняних і зарубіжних дослідженнях із проблеми виховання молодого покоління визначено необхідність і можливість реалізації принципів християнської моралі у навчально-виховному процесі системи загальної середньої освіти. Школа повинна дбати не лише про освітній компонент, а й про виховання дітей із тим, щоб вони стали повноцінними громадянами України. Виховати дитину – це дати їй не лише знання, а й моральний орієнтир, сформувати дитячий світогляд, розвинути культуру, сприяти засвоєнню моральних норм і етики поведінки.

У сучасних підходах до навчально-виховної роботи значну увагу привертає «Християнська етика», яку за згодою батьків діти мають змогу вивчати у загальноосвітніх закладах. Християнська етика як історично та традиційно складена мораль нашого народу стає невід’ємною складовою системи виховання сучасної школи.

Уроки християнської етики мають освітньо-виховний характер, підкріплений прикладами, якими багата наша історія, література та культура. Тому особливого значення, на нашу думку, набуває вивчення історичного досвіду викладення предметів духовно-морального циклу, зокрема, в церковно-парафіяльних школах Поділля. Необхідність ґрунтовного вивчення питання зумовлюється також тим, що саме Поділля у другій половині XIX століття стало своєрідним центром розвитку та поширення церковнопарафіальної освіти в Російській імперії.

У роки незалежної України суттєвий внесок у дослідження системи виховання на основі православної віри та християнських цінностей внесли Т. Тхоржевська, В. Жуковський, О. Огірко, А. Калашник, Т. Саннікова та інші вчені-педагоги.

Значний внесок у дослідження становлення та розвитку церковно-парафіяльних шкіл в Україні в останні роки зробили: І. Петренко, Г. Яковенко, Г. Степаненко, С. Федоренко, В. Перерва, І. Сесак, С. Бричок та інші дослідники. Разом з тим, у зазначених дослідженнях майже не відображено національного компонента та його поєднання з моральним вихованням у контексті православної віри.

Метою статті є аналіз методики викладання Закону Божого та церковного співу та їх виховний вплив на учнів церковнопарафіяльних шкіл Поділля наприкінці XIX століття.

У 60-х роках XIX століття, коли було зроблено переоцінку ладу тодішнього життя, вперше з-посеред інших важливих суспільних проблем постало питання про народну освіту.

Для прихильників народної педагогіки вихідним пунктом у визначенні основного завдання початкової народної школи стало не що інше, як душа народу з її чітко визначеним духовним змістом, якого історично набув етнос. Тобто значний пласт емпіричного досвіду виховання поколінь у народних традиціях не зникав, а зберігався, та кращими педагогами – архіпастирями церкви – використовувався у вихованні наступних поколінь учнів народної школи. Оскільки найбільш характерною рисою народу була щиросердна та палка віра в Бога, його релігійна, моральна влаштованість, що наповнювала всі аспекти домашнього та суспільного побуту, то народна релігія та релігійне виховання органічно стали основою початкової школи, її сенсом і першочерговою ланкою. Початкова народна школа насамперед ставила не дидактичну мету, а виховну, так що завдання виховання виходили на перший план перед навчальними цілями. Виховна мета розв'язувалася відповідно до світогляду, притаманного народу. Вважалося, що тільки в такій моделі навчання освіта буде по-справжньому народною. Приділялася увага формуванню в учнів практичних умінь та навичок, потрібних для реального життя. В початковій школі таке формування розглядалося як необхідне доповнення, якого вимагали час і обставини. Об'єм знань не міг штучно втискуватися в рамки, але відповідав обставинам, віковим особливостям учнів, терміну навчання тощо.

Педагоги вважали, що «...школа – молодша, але рідна сестра Православної Церкви, а Закон Божий зі спорідненими йому по єдності виховного впливу на учнів предметами – церковним співом і церковнослов'янською грамотою, повинен займати чільне місце у навчальному процесі початкової школи» [4, с. 80]. Принцип, який характеризував просвітницьку функцію церковної школи, був таким: «...наставництво дітей у християнській православній вірі та моральності повинно бути на першому місці та створювати найголовніше цілепокладання школи» [4, с. 80].

Педагоги справедливо вважали, що відродження церковної школи стало визначною подією державного та суспільного життя, – не лише пожвавленням і піднесенням справи народної освіти, а й спрямуванням її у відповідне русло, корегування, якого набули життя та досвід у 60-х роках XIX століття. Працівники церковно-парафіяльних шкіл Поділля вважали, що народу необхідна в першу чергу релігійна освіта, в контексті якої реалізується нерозривний

досвід виховання, який, з одного боку, був позитивним фактором формування моральності та духовності особистості, а з другого – характеризувався нескінченною кількістю деструктивних компонентів суспільного життя та деформаціями ціннісної сфери та поведінки людини.

Вважалося, що жоден предмет, крім Закону Божого, не може так позитивно впливати на дитячу душу. Внутрішня відповідність священної історії розуму дитини визнавалася в ті часи педагогами всіх напрямків світогляду: не лише тими, які вірили у Біблію, але й еволюціоністами, які бачили у Книзі Життя лише визначний історичний пам'ятник [9, с. 941].

До звичайного курсу Закону Божого входило вивчення та практикування щоденних молитов, знання найголовніших подій священної історії, символів віри, заповідей і головних дій обряду християнського богослужіння з відомостями про символи християнського храму. Всі предмети були введені в елементарний навчальний курс у формі, доступній для дітей першого навчального року, необхідні прищеплення їм основних положень віри та моральності, для розвитку в них релігійного чуття, молитовного настрою та для пояснення їм головних дій суспільного богослужіння, в якому вони брали участь. Оскільки термін навчання в однокласній церковнопарафіяльній школі тривав три роки, то й програма була поділена на три частини, щоб кожний рік навчання давав закінчений курс із предмету.

На першому році навчання вивчали щоденні молитви. Для дітей, які поступали до школи зовсім неграмотні, вимога знати велику кількість молитов напам'ять була заважкою та недоцільною з педагогічних міркувань. Оскільки в молитвах виражаються християнські вірування, почуття та прагнення, то дитина, вивчивши їх із доступним для свого віку розумінням, отримувала перші елементарні знання з християнської віри.

На другому році навчання діти вивчали розповіді зі святої історії Старого та Нового Завіту. Священно-історичні факти містили всі основні положення християнства, виражені в молитвах. Учні отримували дані для більш повного та глибокого розуміння молитов, які вивчалися раніше.

На третьому році навчання діти піднімалися на вищий ступінь релігійного знання: ті ж істини віри та моральності, які навіювали внутрішній духовний зміст священно-історичним подіям, викла-

далися у догматичній формі – в символі віри та Десяти заповідях. Учні як члени християнської спільноти ознайомлювалися з головними діями богослужіння [7, с. 603].

Метод викладання курсу визначався співвідношенням предмету Закону Божого до душі людини та до проявів її духовного життя. При викладанні будь-якого іншого предмету вчитель повідомляв учням щось нове, невідоме. На першому плані стояло навчання, тобто повідомлення тих чи інших знань, понять, правил, і тому метою вчителя було викласти матеріал у зрозумілій формі для учнів, увести нові знання в ряд інших понять і знань вихованців.

На противагу іншим дисциплінам вважалося, що Закон Божий не був для дитини новим предметом, адже «...основи віри і моральності лежать у душі кожної дитини. Християнська дитина росте та розвивається серед християн, поступово та непомітно для себе та для інших звикає до християнських звичаїв». Завданням вчителя було розкрити цей закладений у душу дитини зміст віри, розвивати та підживлювати морально-релігійне почуття, пояснювати те, що вона переймає від інших шляхом несвідомого наслідування. Тому вчитель головним чином турбувався не про кількість повідомлених знань, а й про те, щоб учні з кожного уроку виносили думки, почуття, прагнення.

При вивченні молитов учитель прагнув, щоб діти не лише засвоїли слова молитви та зрозуміли її загальний зміст, а й намагався викликати в серцях дітей ті молитовні нахили, для яких слова молитви є зовнішнім вираженням. Бажано було, щоб пояснення молитов не набувало вигляду уроку, а було пастирською бесідою з дітьми про духовні потреби, прагнення, вірування, які знаходили в молитвах відображення [8, с. 941].

При вивченні священної історії вчитель звертав увагу на події та вчення Нового Завіту, торкаючись подій Старого Завіту лише в тій мірі, в якій це було необхідно для розуміння Нового Завіту. Вважалося, що знання закону Божого складало насущну потребу кожного християнина. До його складу входили наступні предмети: священна історія Старого та Нового Завіту, катехізис, пояснення церковного богослужіння та переважно божественної літургії, пояснення вечірніх і ранкових молитов.

Вивчення Закону Божого починалося зі священної історії. Дитячий вік здібний до сприйняття історичних істин, що викладалися у формі звичайної розповіді. При викладанні історії увага дітей

переважно зверталася на головні події, що мали розповідатися детально й у систематизованому викладі.

Після історії Старого та Нового Завіту переходили до вивчення катехізису. До складу катехізисного вчення входило пояснення символів віри, молитва Господа та Десятислів'я (Десять заповідей). Заняття з катехізису мали проходити у формі пояснень, адже дітям легше було розуміти з розповідей, а не вивчати напам'ять по книжках. Якщо дитина могла прочитати напам'ять символ віри, молитву Господню та Десять заповідей, то їй залишалося пояснити кожне слово й акцентувати увагу на релігійно-моральному вихованні православної церкви. Досвід такого пояснення катехізису викладався священиками різних шкіл у Єпархіальних відомостях тих років.

Вчителю необхідно було пояснити символ віри, молитву Господню та заповіді так, щоб учень міг розповісти, які думки несуть у собі ті чи інші вислови, а не відповідати на книжні запитання. Існувало твердження, що «Таке знання ніколи не дасть поживи розуму, а тим більше серцю дитяти; бо воно сприймається однією пам'яттю без сенсу» [8, с. 640]. Проте були такі істини, які не лише дитина, а й учитель не могли пояснити своїми словами.

Отже, під час пояснення короткого катехізису, тобто символу віри та заповідей, необхідно було уникати сухості катехізисних положень, а викладати догмати віри та правила моральності живою розмовною мовою, показуючи органічний зв'язок їх із релігійним життям людського роду.

Проте навчальна мета при вивченні Закону Божого була не головною. Необхідно було звертати увагу на те, як відображаються правила моральності у поведінці дітей. При порушенні правил моральності вчителю необхідно було діяти за допомогою переконання, адже мета викладання Закону Божого полягала не лише в тому, щоб діти стали освіченими у своїй вірі, а й у дотриманні ними моральності у своїй поведінці, а цього ніяк не можна було досягнути простим заучуванням істин і правил віри. Під час пояснення богослужіння та святої літургії вчитель розповідав про їх історичне походження та складові частини. Пастирі Церкви твердили, що «...діти, які навчаються, відрізняються від інших дітей гарною поведінкою, і є прикладом для наслідування у вірі та благочинній діяльності» [9, с. 644].

Обов'язково подавалося тлумачення ранкових і вечірніх молитов. Насамперед необхідно було, щоб учні вчили їх напам'ять

правильно та точно. З цією метою для уроку читання відводився певний час. Окрім того, зранку, коли всі учні збиралися у класі о сьомій-восьмій годині, один із них під наглядом наставника чітко та виразно читав уголос ранкові молитви. Ввечері, після уроків, вивчалися вечірні молитви. Тому учні звикали починати та закінчувати день молитвою до Бога, а також легко запам'ятовували їх. Прийоми, якими керувався вчитель, вільно добиралися в ході уроку, але були й загальні вказівки [3, с. 25].

При поясненні молитов учитель повідомляв дітям загальні поняття (Бог, Творець світу, ангели, душа людини, совість, гріхопадіння людей, їх загибель, Бог Син, Спаситель, Дух святий та інше). Тлумаченню їх передувала бесіда, яка вводила дитину у внутрішній зміст молитви. Предметом такої бесіди могла бути побутова розповідь із життя дітей і сім'ї чи оповідання зі Священної історії.

Під час вивчення молитви вчитель виразно читав текст для осмислення. Потім підкреслював головні думки та роз'яснював незрозумілі слова й вислови. Далі необхідно було перекласти чи коротко перефразувати молитву. Після цього проводилося опитування учнів за допомогою навідних додаткових запитань, що мали знаходитися в тісному логічному зв'язку та стосувалися не лише молитви, а й вступної бесіди. Поступово питання узагальнювалися. Наприкінці молитва заучувалася учнями напам'ять (в першому півріччі – зі слів учителя, в другому – з книги).

Вивчаючи Священну історію, вчитель обов'язково повинен був повторювати молитви, що вивчалися в перший рік, і при цьому користувався історичними розповідями, що сприяли більшому розумінню дітьми. Під час пояснення символів віри і Заповідей повторювали все пройдене. Ознайомлюючи дітей із богослужінням, учитель розповідав, про що потрібно молитися в той чи інший час церковної служби, а також знайомив дітей із важливими церковними піснями, деякі вивчалися напам'ять. При вивченні Закону Божого рекомендувалося використовувати наочні посібники: картини, географічні карти, зображення різних місць і священних предметів [7, с. 610].

При цьому вчителі Закону Божого, по можливості, привчали дітей до церковних співів, адже незаперечною вважалася думка про те, що велике виховне значення мало вивчення церковного співу та церковнослов'янської мови. Ці навчальні заняття відповідали віковим особливостям дітей. Загалом педагоги стверджували, що

музичний (вокальний або інструментальний) розвиток буде більш успішнішим і легким, якщо раніше почнеться, а період дитячого віку визнавався найбільш сприятливим і для вивчення мов. А між тим, у народній школі ці предмети давали дітям можливість зберегти у своїх серцях уроки Закону Божого через практичну участь у церковному православному богослужінні в якості читця та співця [8, с. 645].

У програмі викладання церковного співу для церковно-парафіяльних шкіл зазначалося, що церковний спів у шкільному курсі є необхідним доповненням до Закону Божого, зокрема, до пояснень богослужінь. Воно мало на меті оживити та закріпити в учнів релігійно-моральні почуття та підготувати їх до свідомої участі в церковно-суспільній молитві. Найбільш встигаючі учні залучалися до участі у кліросному співі. В церкві вони співали старі наспіви, що знаходилися у церковних книгах.

Для вивчення церковного співу не вимагалось особливих здібностей, крім читання. Потрібні були голос і слух, лише глухота і німота ставали перепорою для співу. Відповідно, й від учителя не вимагалася спеціальна підготовка. Вважалося, що вчитель, який спроможний викладати шкільний матеріал, може навчитися викладати спів.

Безперечно, не всі учні могли досягнути запропонований курс співу, проте вони повинні були проїнятися вірою та відданістю Богу. Найкращих учнів допускали до співу на кліросі після того, як вони вивчили літургію по нотах. Це позитивно впливало на їхню успішність, адже створювало атмосферу конкуренції в класі. Окрім того, учні, що співали на кліросі, завжди намагалися як у співах, так і в навчанні бути найкращими.

Для навчання церковному співу необхідно було витратити не менше двох годин на тиждень. Вивчення мелодій здійснювалося так само, як і вивчення звуків. Тобто вчитель попередньо сам співав мелодію, показуючи такт, потім управляв у ній всіх учнів, а після того пропонував декільком із учнів окремо проспівати, й потім усі разом співали без його допомоги [6, с. 745].

Відповідаючи народному духові, задовольняючи його головні потреби релігійно-морального запиту, церковна народна школа Подільської єпархії мала ще й своє особливе значення. Особливістю краю є те, що він із давніх-давен заселений не лише православним населенням, а й – у значній мірі – католиками та людьми

інших віросповідань. Це сусідство з іншими віросповіданнями, релігіями, народностями не лише в інших сферах життя, але й у шкільній справі ставило особливо гострі питання. Церковна школа, віддаючи перевагу православному та народному духові у справі виховання, підтримувала у православного населення єпархії історичну народно-національну самосвідомість, давала йому моральну силу та підтримку для подальшої культурної боротьби з насаджуваними релігіями, прийшлими народностями, які не лише відмовлялися асимілюватися з корінним населенням, але й прагнули панувати над ним як у економічному, так і в духовно-моральному плані. На терені Поділля була школа, яка враховувала історичні особливості та віддавала перевагу православній вірі у справі виховання підростаючого покоління.

Таким чином, назва церковнопарафіяльної школи вказує на особливе значення у ній Закону Божого, який був найголовнішим предметом і вивчався в тісному зв'язку з іншими предметами. Церковна грамота допомагала вивченню молитов і співів, читання та письмо мали переважно релігійний зміст, як і співи. Вчителям необхідно було докласти багато зусиль, щоб вивчення Закону Божого піднести на відповідний рівень і зробити викладання якомога більш ефективним. Окрім того, церковнопарафіяльна школа, будучи початковою ланкою в тодішній системі освіти, для більшості своїх вихованців водночас була й останнім освітнім закладом у їхньому житті.

Перспективи подальшого дослідження вбачаємо у вивченні розвитку виховного аспекту у двокласних церковнопарафіяльних школах Подільської губернії наприкінці XIX століття.

Список використаної літератури та джерел:

1. Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. Начальное народное образование / Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон // Энциклопедический словарь. – С.-Петербург, 1897. – Т.40. – С. 728-739.
2. Грабовский А. Школьное дело Подольской губернии XIX века / А. Грабовский // Всім, 2000. – 20 липня. – С. 4
3. Двадцатипятилетие церковных школ (1884-1909 гг.). – Каменец-Подольск: Типография Свято-Троицкого Братства, 1911. – 45 с.
4. Лотоцкий А. Народное образование в его прошлом и настоящем / А. Лотоцкий // Образование. – 1899. – № 4. – С. 71-91.
5. Малий В.В. Освітній рівень подолян наприкінці XIX ст. (за даними Всеросійського перепису на Поділлі / В.В. Малий // 36. наукових праць. – Кам'янець-Подільський, 1999. – Т.1. – С. 79-83.

6. Программа преподавания церковного пения, составленная для церковно-приходских школ // Подольские епархиальные ведомости. – Каменец-Подольск. – 1886. – № 40. – С. 745-758.

7. Программа для преподавания Закона Божьего в церковно-приходских школах // Подольские епархиальные ведомости. – Каменец-Подольск. – 1886. – № 32. – С. 603-640.

8. Программа обучения в церковно-приходских школах // Подольские епархиальные ведомости. – Каменец-Подольск. – 1886. – № 41. – С. 638-645.

9. Сельская церковно-приходская школа // Подольские епархиальные ведомости. – Каменец-Подольск. – 1886. – № 46. – С. 941-945.

10. Церковно-приходская школа в России до настоящего года // Подольские епархиальные ведомости. – Каменец-Подольск. – 1887. – № 25. – 584 с.